

Zuzanna KIELISZEK^a, Sylwia KULCZYK^b

^aCarinthia University of Applied Sciences
UNESCO Chair on Sustainable Management of
Conservation Areas

e-mail: z.kieliszek@fh-kaernten.at

^bUniwersytet Warszawski

Wydział Geografii i Studiów Regionalnych

e-mail: skulczyk@uw.edu.pl

ORCID: 0000-0002-5380-2088

Prace i Studia Geograficzne

ISSN: 0208–4589; ISSN (*online*): 2543–7313

2024, t. 69.1, s. 111–123

DOI: 10.48128/pisg/2024-69.1-06

PRZEWODNICY SUDECCY JAKO MODERATORZY DOSTAWY KULTUROWYCH USŁUG EKOSYSTEMOWYCH W KARKONOSKIM PARKU NARODOWYM

Mountain guides as moderators of the delivery of cultural ecosystem services in the Karkonosze National Park

Abstract: The aim of the paper is to recognize how the service provided by the mountain guides moderates the delivery of cultural ecosystem services to tourists. The study carried out in the Karkonosze National Park included in-depth interviews and participatory mapping. It has been shown that the work of mountain guides is crucial to the nature and extent of the flow of cultural ecosystem services that are provided to tourists during their tours. Guides in the KPN area mainly lead hiking groups, the aim of which is to climb Śnieżka walk through the Śnieżne Kotły glacial cirques or visit the Mały Staw with the shelter „Samotnia”. During the tours, there is a strong emphasis on visitor education, especially the explanation of geological and geomorphological phenomena that can be observed in the field.

Wpłynęło: 07.09.2023

Zaakceptowano: 12.02.2024

Zalecany sposób cytowania / Cite as: Kieliszek Z., Kulczyk S., 2024, Przewodnicy sudeccy jako moderatorzy dostawy kulturowych usług ekosystemowych w Karkonoskim Parku Narodowym, *Prace i Studia Geograficzne*, 69.1, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, 111–123, DOI: 10.48128/pisg/2024-69.1-06.

© Copyright by Wydział Geografii i Studiów Regionalnych Uniwersytetu Warszawskiego & Autorzy

Artykuł opublikowany przez SCIENDO
i objęty licencją Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License

Key words: national park, tourism, tour organization, ecosystem services, mountain guides

WSTĘP

Górskie parki narodowe dostarczają wiele usług ekosystemowych; korzyści czerpanych przez człowieka z przyrody. Korzyści te, mają fundamentalne znaczenie dla jakości życia (Fischer i in. 2018). Należą do nich kulturowe usługi ekosystemowe, zaspokajające niematerialne potrzeby człowieka

i w dużej części współtworzone przez wybory i zachowania ludzi. Zalicza się do nich rekreację, turystykę, estetykę, wartości duchowe, edukację, wartości inspiracyjne, sens miejsca i identyfikację z nim oraz wartości dziedzictwa kulturowego (Millennium Ecosystem Assessment 2005). Kulturowe usługi ekosystemowe, poza bezpośrednim oddziaływaniem na dobrostan człowieka, mogą też modyfikować zakres dostawy pozostałych grup usług ekosystemowych (Kulczyk i in. 2023), a tym samym efektywnie wspierać ochronę przyrody. Jakkolwiek udostępnienie dla odwiedzających jest jedną z podstawowych funkcji parków narodowych, liczne konflikty i negatywne oddziaływania z nim związane sprawiają, że bywa traktowane jako swoiste zaprzeczenie efektywnej ochrony przyrody. Pomost nad przepaścią między racjami „ochroniarskimi” a „turystycznymi” zbudować może wdrożenie relacyjnej koncepcji uwzględniającej wielość perspektyw i interesariuszy (Chan i in. 2018). Jego przyjęcie pociąga jednak za sobą szereg wyzwań (Mattijssen i in. 2020). Po pierwsze, konieczne jest uwzględnienie faktu, że grupy społeczne mogą dokonywać odmiennych ocen środowiska przyrodniczego (Muraca, Himes 2018), po drugie, polityki środowiskowe muszą uwzględniać udział zainteresowanych grup (Mould i in. 2020); po trzecie, oceny środowiska i postawy są dynamiczne, zmieniają się w efekcie procesów uczenia się. Jakkolwiek koncepcja wartości relacyjnych jest coraz częściej wskazywana jako ważny krok naprzód dla efektywnej ochrony przyrody, jej wdrożenie wymaga poszerzenia wiedzy merytorycznej oraz wypracowania narzędzi i metod.

Celem artykułu jest rozpoznanie, w jaki sposób praca przewodników górskich moderuje proces dostarczania kulturowych usług ekosystemowych turystom odwiedzającym Karkonoski Park Narodowy. Usługi ekosystemowe mogą być charakteryzowane i opisywane na kilku różnych poziomach, od analizy potencjału środowiska przyrodniczego po rozpoznanie wartości społecznych ukształtowanych przez kontakt z przyrodą (Haines-Young, Potchin 2018). Etap tzw. dostawy usług (w tym przypadku moment bezpośredniego kontaktu turysty z przyrodą) oraz mechanizmy, które wówczas zachodzą, pozostaje stosunkowo słabo rozpoznany (Kulczyk i in. 2021a). Ze względu na specyfikę obszaru oraz zjawiska, jakim jest turystyka, pod uwagę wzięto trzy rodzaje kulturowych usług ekosystemowych: aktywną rekreację, doznania estetyczne oraz edukację środowiskową. Przeprowadzone badanie odpowiada na następujące pytania:

- Czym kierują się górcy przewodnicy turystyczni planując trasy wycieczek oraz podejmując decyzję o tym, które miejsca pokazać turystom?
- Jakie formy aktywnej rekreacji uwzględniają proponowane wycieczki i gdzie są one realizowane?
- Które miejsca w Karkonoskim Parku Narodowym badani uważają za najpiękniejsze i czy te właśnie miejsca pokazują turystom?
- Jakie elementy edukacyjne są uwzględniane podczas wycieczek i gdzie realizowane są działania edukacyjne?

Jak wskazują S. Neuteleers i J. Hugé (2021), rozpoznanie kulturowych usług ekosystemowych – niematerialnych korzyści przypisywanych obszarom chronionym oraz mechanizmów ich formowania i wykorzystania – jest znaczącym pierwszym krokiem w stronę poszerzenia perspektywy, a tym samym zwiększenia efektywności ochrony wartości przyrodniczych. Wynika to z faktu, że relacyjność jest immanentną cechą kulturowych usług ekosystemowych. Ich ocena wynika zarówno z charakteru interakcji pomiędzy człowiekiem a przyrodą, jak też z interakcji międzyludzkich ze środowiskiem przyrodniczym oraz sfery opinii społecznych (kultury) (Kulczyk i in. 2021a). Kulturowe usługi ekosystemowe są wynikiem ludzkiej świadomości. Specyfika tej grupy usług ekosystemowych sprawia, że ich rozpoznanie wymaga odmiennych narzędzi. Ze względu na subiektywność zjawiska szczególne znaczenie zyskują tu badania jakościowe (Kosanic, Petzold 2020). Nierozerwalne związanie z przestrzenią (człowiek czerpie korzyści kulturowe z przyrody tylko w bezpośrednim z nią kontakcie) implikuje z kolei konieczność wdrożenia kartowania partycypacyjnego.

Proces tworzenia kulturowych usług ekosystemowych polega na interakcji użytkownika z otoczeniem/ekosystemem. Charakter i wartość powstających w wyniku tej interakcji korzyści może być modyfikowany przez elementy zagospodarowania oraz usługi (generowane przez ludzi), zwiększają-

ce bądź ograniczające dostępność terenu oraz pozwalające na lepsze zrozumienie (a tym samym inny odbiór) otoczenia (Kulczyk i in. 2018).

W górskich parkach narodowych, rozumianych jako obszary o wysokim stopniu naturalności, których dostępność ograniczają zarówno fizyczne cechy terenu, jak i obowiązujące przepisy ochrony przyrody, duże znaczenia dla udostępniania przyrody turystom ma praca wykonywana przez przewodników. Jak podkreśla E. Cohen (1985), przewodnik pełni rolę zarówno znajdującego drogę, jak i mentora, tym samym będąc choreografem oraz współtwórcą doświadczeń turysty (Weiler, Black 2015). Jakkolwiek rola pracy przewodników jako osób kluczowych dla udostępnienia zasobów przyrodniczych a jednocześnie ich strażników jest szeroko rozpoznana (Dąbrowski 2002; Bachi i in. 2020), sam proces dostarczania kulturowych usług ekosystemowych z ich udziałem nie był dotąd, według naszej wiedzy, przedmiotem szczegółowych badań. Niniejszym artykułem chcemy wypełnić tę lukę.

UDOSTĘPNIENIE KARKONOSKIEGO PARKU NARODOWEGO DLA TURYSTYKI

Początki ochrony przyrody w Karkonoszach sięgają roku 1910. Karkonoski Park Narodowy utworzono w 1959 r., a jego czeski odpowiednik w 1963 r. W 1993 r. UNESCO uznało obydwie parki za Bilateralny Rezerwat Biosfery Karkonosze/Karkonoše. Różnorodność geologiczna, związana z nią czytelność i bogactwo form rzeźby oraz wynikająca z uwarunkowań abiotycznych różnorodność biologiczna stanowią nie tylko o wartości przyrodniczej obszaru, ale też o jego atrakcyjności turystycznej.

Początków turystyki w Karkonoszach upatruje się w wycieczkach na Chojnik oraz do wodospadów Kamieńczyka i Szklarki, na które udawali się już w XV w. kuracjusze położonego w Kotlinie Jeleniogórskiej uzdrowiska w Cieplicach. Wraz z rosnącą liczbą odwiedzających udających się na dłuższe wycieczki na Śnieżkę lub do źródeł Łaby, budy pasterskie zaczęto przekształcać na schroniska górskie (Raj, Knapik 2014). Dużą rolę w udostępnieniu Karkonoszy turystom odegrało działające od 1880 Riesengebirgsverein (Towarzystwo Karkonoskie). Z jego inicjatywy wytyczono szlaki piesze, zbudowano obserwatorium na Śnieżce oraz schroniska górskie (Walusiak 2014).

Obecnie Karkonoski Park Narodowy jest jednym z najczęściej odwiedzanych parków narodowych w Polsce. W 2019 r. odnotowano 2 miliony odwiedzających. Turystom udostępniono 120 km szlaków pieszych, w większości całorocznych. Na terenie parku funkcjonuje też 12 schronisk turystycznych. Park Narodowy przykładą dużą wagę do zapewniania turystom informacji niezbędnych do bezpiecznego i odpowiedzialnego planowania wycieczek (Karkonoski Park Narodowy¹). Ważną funkcją parku jest edukacja odwiedzających; zadanie to wspiera 10 ścieżek edukacyjnych oraz 4 ośrodki edukacji. W drugim kwartale 2023 r. zostało otwarte Centrum Muzealno-Edukacyjne w Sobieszowie.

W udostępnieniu Karkonoszy dużą rolę odgrywają przewodnicy górscy. Korzystanie z ich usług jest obowiązkowe dla grup zorganizowanych (Zarządzenie 34/2020), brak jednak danych pozwalających ocenić, jaka część odwiedzających park turystów korzysta z usług przewodników. Uprawnienia przewodnika górskiego na obszarze Sudetów nadawane przez marszałka województwa Dolnośląskiego można uzupełnić o certyfikat nadawany przez Karkonoski Park Narodowy. Warunkiem jego uzyskania jest odbycie szkolenia, zaliczenie testu wiedzy przyrodniczej oraz odbycie wolontariatu w Karkonoskim Parku Narodowym. Certyfikat „Przewodnika Karkonoskiego Parku Narodowego” jest potwierdzeniem wysokich kompetencji w zakresie wiedzy przyrodniczej o Karkonoskim Parku Narodowym oraz uprawnia do identyfikowania się w ten sposób przed klientami. Osoby takie są rekomendowane przez park, który udostępnia ich dane na swojej stronie internetowej (ok. 200 przewodników). Na obszarze parku możliwe jest również uprawnianie narciarstwa zjazdowego oraz skiturowego. Jeżeli przewodnik chciałby prowadzić tego typu grupy powinien posiadać dodatkowe uprawnienia.

¹ <https://www.kpn.mab.pl/> (dostęp: 15.04.2023).

W przypadku narciarstwa zjazdowego składa się na nie ukończenie kursu i zdanie egzaminu organizowanych przez Stowarzyszenie Instruktorów i Trenerów Narciarstwa działające przy Polskim Związku Narciarstwa (SiTN) (2023) lub zdobycie uprawnień instruktora rekreacji w obszarze narciarstwa zjazdowego. Natomiast prowadzenie grup skiturowych jest możliwe po przebyciu stosownego kursu i potwierdzenie jego ukończenia w legitymacji przewodnickiej.

METODYKA

W celu odpowiedzi na postawione wyżej pytania badawcze zastosowano kombinację wywiadu indywidualnego i kartowania partycypacyjnego.

Wywiady indywidualne są rodzajem jakościowych badań społecznych, których głównym celem jest dostarczenie pogłębionej, szczegółowej wiedzy na dany temat, czyli udzielenie odpowiedzi na pytanie „jak?” Pozwalają one na pogłębione rozpoznanie różnorodności oraz źródeł postaw oraz opinii osób mających szerszą wiedzę na dany temat (Kulczyk i in. 2023). Metoda ta odpowiada relacyjnemu charakterowi badanego zjawiska, stąd jest często wykorzystywana na potrzeby identyfikacji i oceny kulturowych usług ekosystemowych (Cheng i in. 2019). Kartowanie partycypacyjne służy pozyskaniu informacji o charakterze przestrzennym, pozwala zidentyfikować miejsca, obszary bądź trasy istotne z perspektywy badanych. Tym samym jest bardzo przydatne w badaniu kulturowych usług ekosystemowych. Najczęściej stosowane jest jako uzupełnienie sondaży bądź wywiadów (Cheng i in. 2019).

Badanie miało 3 etapy: a) wybór próby, b) wywiady i kartowanie, c) analiza danych. Uczestnikami badania było dwunastu przewodników sudeckich uprawnionych do prowadzenia działalności przewodnickiej na terenie Karkonoskiego Parku Narodowego (w tekście przywołani jako R1–R12). Zostali oni wybrani na podstawie listy kontaktów dostępnej na stronie Karkonoskiego Parku Narodowego oraz Koła Przewodników Sudeckich. Niestety dostępne tam listy nie były w okresie prowadzenia badań zaktualizowane, co utrudniało dotarcie do potencjalnych respondentów. W tym przypadku bardzo pomocna okazała się metoda kuli śnieżnej: osoby, z którymi przeprowadzono wywiad, dzieliły się kontaktami do innych potencjalnych respondentów. Głównym kryterium wyznaczającym ostateczną liczbę zrealizowanych wywiadów była tzw. „faza teoretycznego nasycenia”, tzn. faza badania jakościowego, podczas której nie pojawiają się już nowe dane (Lewis-Beck i in. 2003). Wywiad indywidualny przeprowadzono z sześcioma kobietami i sześcioma mężczyznami. Połowa z nich miała staż przewodnicki dłuższy niż 20 lat (nestor mógł pochwalić się zdobyciem uprawnień w 1979 r.). Osoby z najkrótszym stażem uzyskały uprawnienia w 2019. Respondenci mieli w większości wykształcenie wyższe, o bardzo zróżnicowanym profilu. W badanej grupie znalazło się aż pięciu geografów i jeden geolog. Nie jest znana dokładna liczba przewodników posiadających dodatkowe uprawnienia, np. narciarskie. Wywiady jakościowe zostały przeprowadzone w styczniu i lutym 2022 r. na platformie Google Meet, w formie video rozmowy. Wybór zdalnej formy wywiadu wymuszony był trwającą pandemią. Po krótkim przedstawieniu swojego doświadczenia przewodnickiego respondenci odpowiadali na siedem pytań dotyczących atrakcyjności turystycznej KPN oraz sposobu, w jaki przewodnicy umożliwiają swoim klientom aktywny wypoczynek, podziwianie widoków oraz zdobywanie wiedzy o przyrodzie. W tym ostatnim przypadku pytano zarówno o wiedzę, o jaką turysta może wzbogacić się po wycieczce, jak i o zagospodarowanie parku na potrzeby edukacji ekologicznej. Na zakończenie respondenci proszeni byli o przedstawienie propozycji wycieczki zgodnej z poniższymi założeniami: „Do Karkonoskiego Parku Narodowego przyjechała grupa znajomych w wieku 35–45 lat, łącznie 6 osób. W trakcie swojej jednodniowej wycieczki pieszej chcą oni zobaczyć najciekawsze punkty w parku. Na wycieczce z przewodnikiem mogą spędzić ok. 7 godzin. Grupa jest mobilna i może wyruszyć z dowolnego miejsca, jednak musi wrócić w jego okolice, ponieważ przyjechali samochodami.

Wycieczka odbywa się we wrześniu przy słonecznej pogodzie”. Respondentów proszono o wskazanie trasy takiej wycieczki oraz uzasadnienie wyboru miejsc, które chcieliby pokazać turystom.

Jednocześnie z wywiadem prowadzono kartowanie miejsc wymienianych przez respondentów. W tym celu użyto platformy Maptionnaire, szeroko wykorzystywaną na potrzeby działań, angażujących społeczności w procesy decyzyjne (Maptionnaire 2022). Badani mieli dostęp do dwóch plansz z mapą parku i przebiegiem szlaków pieszych. Na pierwszej mapie respondenci zaznaczali miejsca, które ich zdaniem najlepiej odpowiadają na potrzebę aktywnego wypoczynku, doświadczeń estetycznych oraz edukacji przyrodniczej. Druga plansza służyła do zaznaczenia wybranej trasy wycieczki. Badani zaznaczali jej przebieg oraz miejsca, w których zatrzymaliby się z grupą.

Do analizy uzyskanych danych jakościowych wykorzystano program MAXQDA, zaś dane przestrzenne analizowano i wizualizowano w programie ArcGis.

REZULTATY

Możliwość aktywnego wypoczynku

Wśród form aktywnego wypoczynku realizowanych podczas wycieczek w KPN na pierwszym miejscu wymieniano turystykę pieszą. W oczywisty sposób wynika to ze specyfiki obszaru chronionego oraz zadań przewodnika. Jak podsumował jeden z rozmówców, „Cała aktywność zaczyna i kończy się na tym, że my wspólnie po tych górach wędrujemy” (R1).

Wśród miejsc, które respondenci wskazali jako najczęściej wybierane do aktywnego wypoczynku dominowały dwa szczyty: Śnieżka (1602 m n.p.m) oraz Szrenica (1362 m n.p.m.). Przewodnicy wiele razy zaznaczali, że najwyższy szczyt Karkonoszy jest jednym z najczęstszych celów prowadzonych przez nich wycieczek. W zależności od możliwości grupy, na Śnieżkę wchodzi się różnymi trasami. Z kolei o atrakcyjności Szrenicy stanowi łatwy dostęp: w pobliżu szczytu dociera kolej linowa. Ponadto punkt ten może stanowić początek wielu tras pieszych. Jako alternatywę do wycieczki na Śnieżkę proponowano wędrowkę przez Śnieżne Kotły. Innym popularnym miejscem jest schronisko „Samotnia” wraz z Kotłem Małego Stawu. Trasa ta może tworzyć część wycieczki na Śnieżkę lub być alternatywą w przypadku złej pogody, niepozwalającej na wyjście na grań Karkonoszy. Spośród wymienianych przez przewodników miejsc związanych z aktywnym wypoczynkiem warto wyszczególnić również charakterystyczne skałki: Słonecznik oraz Pielgrzymy i Czarny Kocioł Jagniątkowski. Nie są to jednak miejsca odwiedzane często, szczególnie przez grupy.

Turystykę pieszą uprawia się w Karkonoskim Parku Narodowym przez cały rok. Niektórzy przewodnicy posiadają w swojej ofercie jej alternatywę na sezon zimowy, czyli rakiety śnieżne. Ich wykorzystanie dozwolone jest na wszystkich, otwartych w tym okresie, szlakach pieszych. Jak wskazują respondenci, sprzęt ten może być dla turystów ciekawym urozmaicheniem wędrowki. Ponadto sezon zimowy związany jest również z narciarstwem zjazdowym i skiturowym. Narciarstwo zjazdowe ogranicza się do dwóch funkcjonujących na terenie parku ośrodków, na Szrenicy i Kopie. Według jednego z rozmówców nie powinno się go zatem traktować jako turystyki, ale jako rekreację bądź – w niektórych przypadkach, sport. Natomiast skitury zyskują popularność dopiero od kilku lat. Przewodnicy zaznaczają, że zapotrzebowanie na tego rodzaju wycieczki wzrasta.

Doświadczenia estetyczne

Pytanie o najładniejsze miejsca w KPN okazało się trudne. Rozmówcy podkreślali, że w parku jest wiele pięknych obszarów i ciężko ograniczyć się jedynie do kilku.

Za najpiękniejsze powszechnie uznawano kotły polodowcowe. „Nie no, kotły to wszystkie. Jakikolwiek kocioł się pokaże ludziom to zawsze jest wow. Nie ma wyjątków, każdy ma jakiś swój

klimat” (R11). Wszyscy respondenci wymienili Kocioł Małego Stawu wraz ze schroniskiem „Samotnia”. Niektórzy podkreślali też walory estetyczne budynku schroniska. Sam kocioł odznacza się „piękną scenerią” (R9), na której atrakcyjność wpływa dodatkowo znajdujące się w nim jezioro. „Piękna sceneria jest w Kotle Małego Stawu. Mam na myśli teraz kocioł polodowcowy, dwa zbiorniki wodne, które się tam znajdują i schronisko, ładne schronisko w kształcie kościółka – »Samotnia«” (R5). Szlak pieszy przebiegający tuż przy krawędzi jednego ze stawów czyni wędrówkę jeszcze bardziej malowniczą i atrakcyjną dla turystów. Podziwianie kotła polodowcowego możliwe jest również z jego górnej krawędzi. Poprowadzony nią został czerwony szlak pieszy, na który warto się dostać idąc przez Pielgrzymy. Na trasie znajduje się polecany przez wielu przewodników punkt widokowy, z którego rozpościera się widok na Kocioł Małego i Wielkiego Stawu. Respondenci, szczególnie ci pochodzący z okolic Karpacza, podkreślają, że jest to dla nich ważne miejsce. Mogą poczuć się w nim jak w domu, nawet mimo dużej popularności szlaku, który przebiega obok schroniska i Kotła Małego Stawu. W ten sposób przewodnicy odnoszą się do innej usługi ekosystemowej, jaką jest poczucie bliskiego związku z danym miejscem. Dowodzi to, że kulturowe usługi ekosystemowe stanowią pewną całość, którą trudno jest rozdzielić na jednoznaczne kategorie.

Drugim obszarem uważanym przez przewodników sudeckich za szczególnie piękny są Śnieżne Kotły. Dwa kotły polodowcowe – Mały i Wielki Śnieżny Kocioł, wcinają się w północną stronę grzbietu Karkonoszy między dwoma szczytami – Wielkim Szyszakiem oraz Łabskim Szczytem. Ściany Śnieżnych Kotłów sięgają 120 m wysokości względnej. Od południa kotły zamyka wał morenowy. Walorami estetycznymi tego rejonu Karkonoszy można cieszyć się z perspektywy dwóch tras. Pierwsza z nich (szlak żółty oraz czerwony) przechodzi przez górną krawędź kotłów. Przewodnicy podkreślają, że trasa ta ma bardzo duże walory widokowe. Jednak za szlak, który dostarczy jeszcze większych wrażeń estetycznych uznaje się ten idący dołem Śnieżnych Kotłów (zielony). „Według mojej opinii najładniejsze miejsce w Karkonoszach to są Śnieżne Kotły i to widok na nie od dołu, a nie od góry” (R10). Obydwa kotły przyciągają miłośników doznań estetycznych z różnych powodów. „Mały Śnieżny Kocioł ma taką swoją niedostępność i wyjątkowość przyrodniczą, Wielki Śnieżny Kocioł to super skalne ściany no i taka alpejskość” (R10).

W wywiadach przywołano również pozostałe kotły polodowcowe. Kocioł Łomniczki uznawany jest za najpiękniejszy szlak wiodący na Śnieżkę. „Łomniczka też jest spektakularna. Mówi się że to jest najpiękniejszy szlak z tych które na Śnieżkę wiodą” (R11). Czarny Kocioł Jagniątkowski wymieniony jest jako najrzadziej odwiedzany, co nie umniejsza jednak jego atrakcyjności. „Czarny Kocioł ma taką ciszę, on jest taki niesamowity pod tym względem takiego spokoju” (R11).

Mimo jej popularności, walory estetyczne Śnieżki doceniano w mniejszym stopniu. Niektórzy respondenci wyróżniali jednak zarówno widok ze szczytu, jak i z Równi pod Śnieżką. W kilku wypowiedziach przywołano Skalny Stół. Położony we wschodniej części Karkonoskiego Parku Narodowego, „(...) jest wybitnym punktem widokowym. Stamtąd faktycznie widoki są zupełnie obłędne” (R9). Oprócz szczytów i elementów rzeźby glacialnej, respondenci wskazywali również miejsca położone niżej, przede wszystkim wodospady Szklarki i Kamieńczyka.

Edukacja

Tematy poruszane przez przewodników w trakcie wycieczek można rozdzielić na trzy główne grupy – zjawiska przyrodnicze, zachowanie w górach oraz historię regionu. „Karkonoski Park Narodowy, z racji swojego położenia i dużego zróżnicowania przyrodniczego, daje możliwość przede wszystkim edukacji przyrodniczej, ale również i historycznej” (R10). Najczęściej wymieniano jednak tematy związane z edukacją przyrodniczą. Podejmowane w trakcie wycieczek zagadnienia zależą również od zainteresowań i kompetencji prowadzących wycieczki. Część respondentów, również z racji swojego wykształcenia, dysponuje pogłębioną wiedzą z zakresu geologii i geomorfologii. „([T]uryści mogą nauczyć się...) przede wszystkim historii geologicznej, wyjątkowości tych karkonoskich skał, w Karkonoszach ta historia geologiczna jest wyjątkowa” (R11). Przewodnicy w trakcie wycieczek

zwracają uwagę na skały granitowe i metamorficzne, które różnicują obszar parku oraz na procesy geomorfologiczne, które ukształtowały rzeźbę terenu. „([W] Karkonoszach...) są pozostałości po lodowcach, mamy pozostałości po zimnym klimacie, po działalności mrozu. [...] Pozostałości po intensywnej rzeźbotwórczej działalności rzek. Bo wszystkie doliny przecież ukształtowała działalność wody [...] Mamy też w Karkonoszach ruchy masowe. Czyli takie jakby przemieszczanie mas skalnych pod wpływem grawitacji. Mamy obrywy skalne, mamy spływy gruzowe” (R11). Co więcej, przewodnicy starają się w trakcie wycieczek wytłumaczyć turystom pewne zależności geomorfologiczne, które łatwo zauważyć w terenie. „Staram się pokazać, ja to nazywam czytaniem terenu. Dlaczego tu jest górką, tam jest dołek. Dlaczego tu jest skałka albo kotlina, żeby umieć nazywać formy, próbować sobie wyjaśnić, skąd się one wzięły” (R9). Równie ważnym elementem przyrodniczym jest klimat, na który przewodnicy zwracają uwagę zarówno w kontekście historycznym, jak i współczesnym. „No i tutaj można też obserwować klimat. Jak klimat kształtuje przyrodę gór, bo to w Karkonoszach takie bardzo niesamowite, że tam klimat jest taki surowy, że możemy tutaj obserwować te zjawiska klimatyczne różne jak fen czy różnego rodzaju chmury takie orograficzne, które się kształtują [...] Możemy dotknąć mgły, to wszystko jest takie dotykalne, namacalne, ten klimat Karkonoszy jest taki dotykalny, to jest fajne w tych górach. Jak się o nim opowiada to można od razu dostać tym wiatrem po twarzy” (R11). Podłoże i klimat mają bezpośredni wpływ na roślinność występującą na terenie parku. Przewodnicy często poruszają temat piętrowości. „Ostatnio ludzie się dowiadują trochę takich zależności ekologicznych, klimatycznych, jak góry wpływają na klimat, jak się kształtują te strefy roślinne. I to jest tak, że nie tylko się o tym mówi ale to rzeczywiście się pokazuje w praktyce z nadzieją, że ludzie zaczną to sami zauważać, rozumieć skąd to się bierze” (R12). Niektórzy przewodnicy pokazują również turystom konkretne gatunki roślin specyficznych dla KPN. „Jeszcze mam parę ukochanych roślin o których zawsze muszę powiedzieć. Czyli sasanka alpejska, dzwonek karkonoski, pierwiosnek maleńki” (R9). Inaczej jest w przypadku zwierząt, na które dużo trudniej natrafić, zwłaszcza prowadząc grupę. Dlatego przewodnicy zazwyczaj ograniczają się do opowieści o gatunkach zamieszkujących Karkonosze.

Wielu uczestników przeprowadzonego badania uważa za swój obowiązek edukowanie turystów w zakresie zachowania zasad bezpieczeństwa w górach. Niektórzy poruszają zagadnienia związane z wyposażeniem, jakie każdy turysta górski powinien posiadać. Inni kładą nacisk na zagrożenia związane ze zmienną pogodą. „Ja mam jeszcze takie koniki powiedzmy, czyli jeżeli z grupą jestem dłużej, czyli 2–3 dni, to mówię o bezpieczeństwie w górach. To jest dla mnie bardzo ważne, ponieważ mam taką osobistą misję, aby wychowywać Polaków na świadomych turystów. To znaczy, żeby po spotkaniu ze mną, wiedzieli w szczególności, kiedy warunki pogodowe zaczynają być trudne” (R9). Ponadto przewodnicy uczulają uczestników wycieczek na szacowanie odległości oraz swoich sił, co często jest przez turystów bagatelizowane. Zwracają również uwagę na poszanowanie zasad panujących na szlakach, a w szczególności na obszarach chronionych. „Pokazuję czemu wzdłuż szlaków są takie cienkie pniaczki, aby uniemożliwić turystom rozchodzenie się na boki na szlaku. Żeby oni się trzymali wytyczonej ścieżki” (R9). „[...] też mówię, żeby ludzie nie wychodzili za szlak i właśnie jak opowiadam chociażby o cietrzewiach, dlaczego to jest ważne żeby nie schodzić z tego szlaku i zachowywać ciszę” (R4.). Przewodnicy starają się również uzmysłwić turystom, dlaczego warto chronić przyrodę. Jako czytelny przykład przywołują katastrofę ekologiczną, która dotknęła lasy w Karkonoszach pod koniec XX w. Turystom pokazują odradzające się lasy o strukturze odpowiadającej naturalnym siedliskom.

Oprócz tematów „przyrodniczych” przewodnicy edukują turystów również w zakresie historii i kultury obszaru, uważając je za integralny element krajobrazu KPN. „Jeśli chodzi o sprawy kulturowe, począwszy od odległej tradycji pasterskiej, a skończywszy na współczesnych sportach. Jak się je w Karkonoszach organizowało” (R8). „Karkonosze to także miejsce gdzie poznaje się historię. I jak te góry były zasiedlane, jak były zagospodarowane, co działo się w schroniskach, czym były obecne schroniska. Jak odbywało się pasterstwo, górnictwo, szklarstwo” (R10). Zwracają uwagę zarówno na

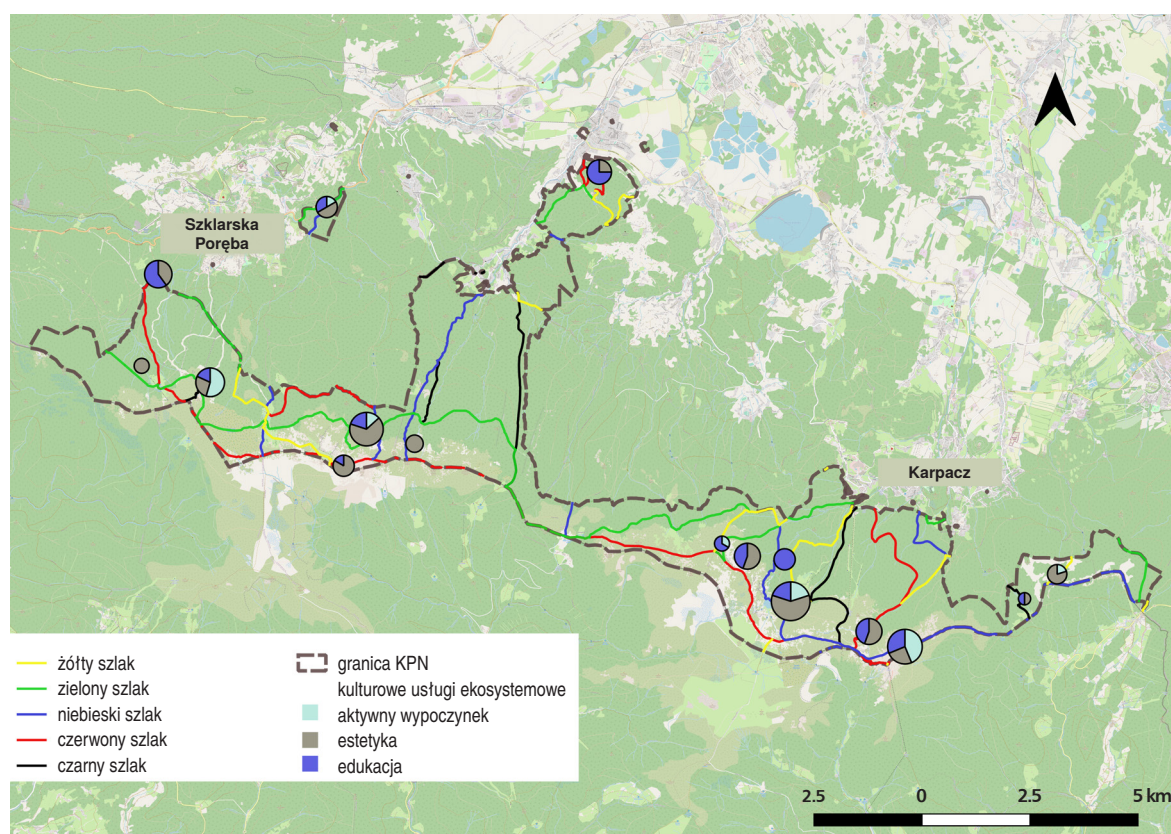
oczywiste, jak i mniej znane obiekty będące świadectwem historii. „Zwróćmy chociaż uwagę na kaplicę św. Wawrzyńca na Śnieżce, XVII-wieczny obiekt. Z drobnymi remontami, zabezpieczeniami stoi już tam od kilkuset lat. [...] To jest bardzo ciekawy wątek, właśnie jeżeli chodzi o architekturę. Można znajdować, też takie smaczki. Tak jak ja za każdym razem będąc na Skalnym Stole pokazuję ludziom takie rzeczy. Na samym szczycie jest słupek graniczny z datą 1937 rok. Ludzie go pomijają, bo on jest wkopany w ziemię. Depczą po nim dosłownie. Ale mamy słupek graniczny pokazujący granicę przebiegającą w tym samym miejscu, ale Niemiecko-Czechosłowacką. Także to jest taki fajny wątek historyczny. Także poniżej szczytu [...] jest połowa inskrypcji z nazwiskiem Schaffgot-scha, który wówczas w tych okolicach też władał i połowę daty, ponieważ część się odłupało. Data to 1665 rok” (R5).

Przewodnicy oceniają teren parku jako doskonałe miejsce do prowadzenia edukacji ekologicznej. Wynika to z dostępności gór. Odległości w Karkonoszach nie są duże, dlatego w trakcie jednej wycieczki można pokazać turystom różne typy krajobrazu. Przewodnicy nie korzystają w pełni z wytyczonych przez park ścieżek dydaktycznych, ponieważ dobierają trasy do możliwości i potrzeb grupy. Chwalą jednak tę formę zagospodarowania i zachęcają turystów do samodzielnego przejścia ścieżek.

Jako miejsce szczególnie ważne dla edukacji przyrodniczej wskazano wodospad Kamieńczyka. Na jego przykładzie przewodnicy omawiają erozyjną działalność rzeki. Jednocześnie doceniają jego walory wizualne: „Kamieńczyk jest bardziej taki spektakularny” (R11). Znaczenie edukacyjne ma również Śnieżka. „Śnieżka – konglomerat wszystkiego. Geologia i przyroda nieożywiona właściwa dla czaru koła podbiegunowego” (R8). Jako trzecie miejsce ważne dla edukacji przyrodniczej wskazano górę Chojnik. „No i też myślę, że Góra Chojnik. Bo tutaj mamy też piętro pogórza zachowane, częściowo mamy piętro regła dolnego też fajnie zachowane i nawet murawy kserotermiczne, gdzie niepylak apollo jest teraz wsiedlany” (R11).

Kotły polodowcowe dostarczają nie tylko wrażeń estetycznych, ale mają też znaczenie edukacyjne. W Małym Śnieżnym Kotle ciekawym elementem jest żyła bazaltowa. Podłoże to sprzyja siedliskom innych gatunków roślin niż na pozostałych obszarach granitowych. Wyjątkowo czytelny jest tutaj wpływ geologii na przyrodę ożywioną. Natomiast w Kotle Małego Stawu przewodnicy starają się wyjaśnić procesy oraz rzeźbę polodowcową. „Również praktycznie taką lekcją geografii jest dojście do Kotła Małego Stawu, i tu po raz kolejny Kocioł Małego Stawu będzie podpisany. Bo tam można tak naprawdę pokazać cały proces powstawania lodowca i są tam, i moreny, i jest staw polodowcowy. Jest wykształcony kocioł, jest dolina U-kształtna polodowcowa” (R10). Równie ważne dla edukacji przyrodniczej są ostańce skalne. Najczęściej przewodnicy wymieniali Pielgrzymy oraz Słonecznik, ponieważ znajdują się w pobliżu szlaków, które należą do jednych z najliczniej odwiedzanych przez turystów. „Jeszcze o ostańcach granitowych. One też tutaj się wytworzyły, efekt wietrzenia selektywnego” (R5). Ostańce te należą do jednej z charakterystycznych cech Karkonoszy.

Wśród wymienianych przez przewodników miejsc znaczących dla edukacji nie mogło zabraknąć muzeów oraz centrów edukacji prowadzonych przez KPN. Przewodnicy doceniają dostępne w nim ekspozycje i wykorzystują je jako wprowadzenie w tematykę przyrody karkonoskiej. Potwierdza to wypowiedź jednego z przewodników: „Ja bardzo lubię rozpoczynać zwiedzanie Karkonoszy od wizyty w tym centrum, bo tam tak naprawdę można zrobić wstęp. Można pokazać to, co w Karkonoszach jest, wszystko, a potem pójść na jedną konkretną, wybiórczą trasę” (R10). Ze względu na swoje położenie na szlaku prowadzącym do Kotła Małego Stawu licznie odwiedzany jest też Domek Myśliwski. Bez względu na to, czy obiekt jest otwarty, przewodnicy mówią w tym miejscu o przyrodzie Karkonoskiego Parku Narodowego. Zadanie ułatwiają im liczne tablice edukacyjne ustawione wokół obiektu. Przewodnicy rozpoczynają swoje wycieczki również w Żywym Banku Genów w Jagniątkowie. Szczególnie ciekawym elementem jest tu hodowla niepylaka apollo, który został reintrodukowany na obszarze parku. Na terenie obiektu znajduje się też ogród roślin rzadkich, który również może być ciekawym elementem edukacyjnym dla turystów. W trakcie przeprowadzania wywiadów trwały także prace nad nowym obiektem, który powstał w Sobieszowie. Przewodnicy z niecierpliwością czekali na

Ryc. 1. Kulturowe usługi ekosystemowe na obszarze Karkonoskiego Parku Narodowego

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych wywiadów.

Fig. 1. Cultural Ecosystem Services in the area of Karkonosze National Park

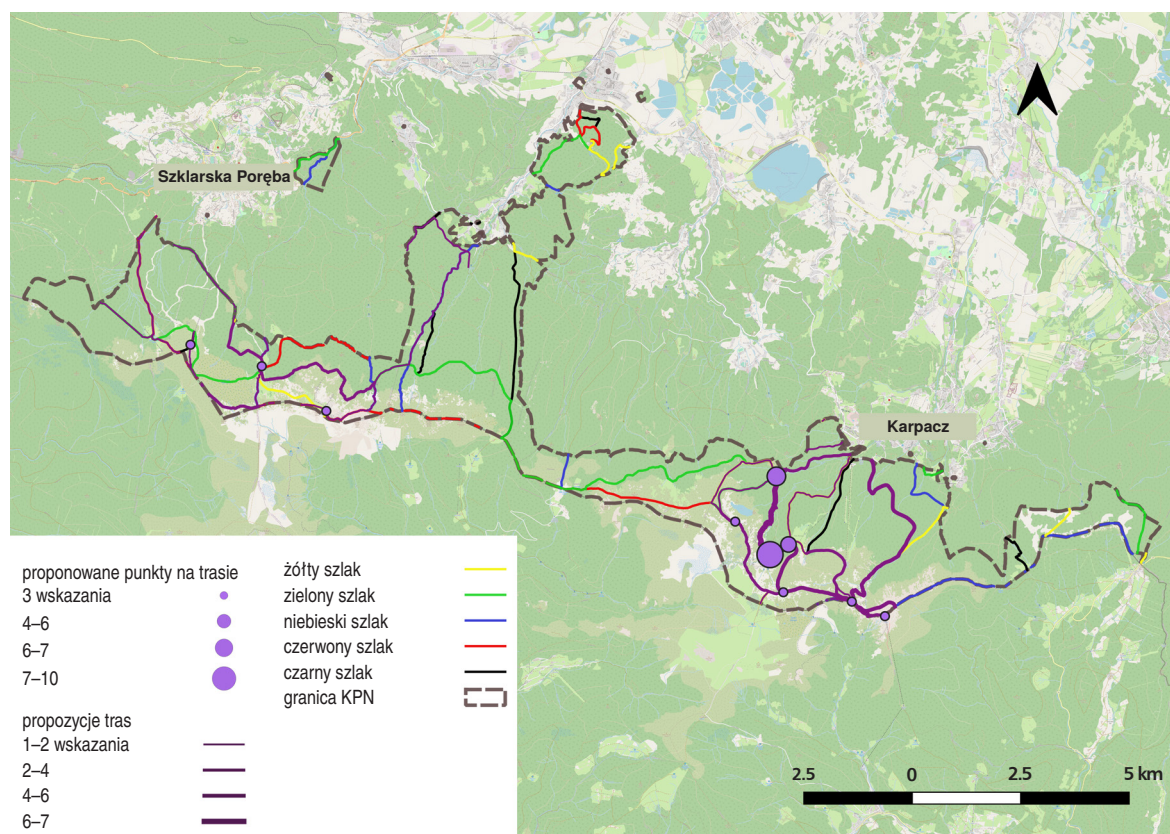
Source: authors' own elaboration based on conducted interviews.

jego otwarcie, mając nadzieję, że obiekt jeszcze lepiej przybliży turystom przyrodę Karkonoskiego Parku Narodowego.

Wycieczka z przewodnikiem jako sposób dostarczania kulturowych usług ekosystemowych

Trasy wycieczek, opracowane przez respondentów zgodnie z przedstawionymi im wytycznymi, przedstawiono na rycinie 2.

Proponowano wycieczki głównie we wschodniej części parku, bliżej Karpacza. Jedynie trzy osoby zaproponowały trasę w rejonie Szklarskiej Poręby. Przeważały opinie, że okolice Śnieżki pozwalają na zaprezentowanie walorów KPN w pigułce. Pięć propozycji uwzględniało wejście na szczyt Śnieżki. Uzasadniano, że jest to najwyższy szczyt Karkonoszy, dlatego należy go turystom pokazać w pierwszej kolejności. Co więcej, w rejonie Śnieżki znajduje się kilka schronisk, które dają możliwość zaplanowania postojów z grupą. Ponadto na Śnieżkę prowadzi kilka tras, przy których zlokalizowanych jest wiele punktów edukacyjnych, co pozwala na dobranie trasy najlepiej odpowiadającej potrzebom grupy. Najczęściej wybierano szlak niebieski na odcinku od Polany do Strzeczki Akademickiej, biegnący przez Kocioł Małego Stawu. Na trasie tej znajduje się schronisko „Samotnia” oraz Domek Myśliwski (punkt edukacyjny parku). Szlak ten był wybierany nie tylko jako jedna z opcji wejścia lub zejścia ze Śnieżki, ale także przez przewodników, których propozycje tras znajdowały się we wschodnich Karkonoszach. W przypadku wycieczek zaczynających się w Szklarskiej Porębie, ich celem były głównie

Ryc. 2. Popularność proponowanych tras i przystanków na nich
 Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych wywiadów.

Fig. 2. Popularity of the chosen routes and stops along them
 Source: authors' own elaboration based on conducted interviews.

Szrenica i Śnieżne Kotły. Wielu rozmówców przed podjęciem decyzji jaką trasę zaproponować wahało się między Śnieżką, a Śnieżnymi Kotłami. O wyborze Śnieżki decydowała symbolika najwyższego szczytu, który zasługuje na „zdobycie”.

Najliczniej wskazywanym punktem na proponowanych trasach (ryc. 2.) jest Kocioł Małego Stawu wraz ze schroniskiem „Samotnia”. Przypisywano go do każdej z analizowanych kategorii usług ekosystemowych. Pod względem estetycznym przewodnicy określają Kocioł Małego Stawu jako „[...] jedno z piękniejszych miejsc w Karkonoszach [...]” (R2). Aspekt edukacyjny jest w tym miejscu równie istotny. Przewodnicy mogą opowiedzieć o powstaniu kotłów polodowcowych, roślinności oraz wszelkich zachodzących procesach „[...] jesteśmy już pod wysoką ścianą gdzie schodzą spływy gruzowe. Można zobaczyć jak woda spływa do jeziorzek i wypływa z jeziorzek moreny” (R2). Dla wypoczynku ważną rolę odgrywa schronisko „Samotnia”. Oprócz własnej legendy oferuje możliwość wzmocnienia się przed dalszą wędrówką. Drugim popularnym punktem była Polana Bronka Czecha, która ze względu na swoją lokalizację jest miejscem postoju i odpoczynku. Ponadto przewodnicy przedstawiają tutaj historię zagospodarowania Karkonoszy: „tu by był taki aspekt historyczny, o rozwoju dróg na Śnieżkę” (R9) oraz pasterstwa.

Jako znaczące punkty wskazywano też Domek Myśliwski, Dom Śląski oraz Śnieżkę. Pierwszy obiekt wybierany jest z racji swojego edukacyjnego charakteru. „[...] tam można trochę o tych zwierzętach poopowiadać, o ptakach, głównie o sokołach” (R2). Natomiast Dom Śląski odgrywa głównie rolę wypoczynkową. Z racji swojego położenia u podnóża Śnieżki grupy często odpoczywają tam po

zdobyciu szczytu. Takiemu postojowi towarzyszą walory estetyczne ponieważ „[...] tam jest rzadkiej urody widok na Śnieżkę” (R8). Natomiast na samej Śnieżce największe znaczenie mają doświadczenia estetyczne oraz edukacja. Możliwość dłuższego odpoczynku często wykluczają warunki atmosferyczne.

DYSKUSJA

Z przeprowadzonych badań wynika, że przewodnicy w różnym zakresie mają wpływ na przepływ poszczególnych kulturowych usług ekosystemowych. Ich działania w dużym stopniu są kształtowane przez zainteresowania klientów oraz konieczność dostosowania trasy do ich fizycznych możliwości. Duże znaczenie mają też ograniczenia dostępności obowiązujące w parku narodowym. Skutkuje to możliwością prowadzenia klientów jedynie po wyznaczonych szlakach, w formie wycieczek pieszych lub na raketach śnieżnych w sezonie zimowym. Uprawianie narciarstwa dozwolone jest tylko w ośrodkach narciarskich, jednak tutaj przewodnik musi posiadać dodatkowe uprawnienia państwowe. Jak wynika z przeprowadzonych wywiadów, wskazane wyżej czynniki decydują o znacznej unifikacji przestrzennej proponowanych wycieczek. Z drugiej strony, wielu respondentów podkreślało, że ich osobiste wykształcenie oraz zainteresowania w znacznym stopniu decydują o tym, co i jak objaśniają klientom.

Roux i in. (2020) wskazują, że proces dostawy kulturowych usług ekosystemowych na obszarze chronionym kształtują cztery grupy czynników: potencjał wynikający z cech samego obszaru; zdolność do wykorzystania tego potencjału wynikająca z dostępności odpowiedniego zagospodarowania (np. szlaki piesze, centra edukacyjne); sposób rozumienia terenu, na który wpływa wcześniejsza wiedza turysty oraz informacje i doświadczenia z pobytu; zdolność przyswojenia zdobytych doświadczeń (zależna od cech osobowych użytkownika i powtarzalności doświadczenia). Przewodnicy turystyczni mogą kształtować opisany proces na dwóch etapach. Po pierwsze, ich znajomość terenu decyduje o tym, jak zostanie wykorzystany potencjał przyrodniczy. Po drugie, są dla swoich klientów źródłem informacji o odwiedzanych miejscach w trakcie wycieczki. Tym samym stanowią istotne ogniwo w procesie kształtowania i dostawy usług ekosystemowych. Jak wynika z przeprowadzonych badań, przewodnicy są świadomi swojej szczególnej roli. Prowadzone przez nich wycieczki łączą możliwość aktywnej rekreacji, doznań estetycznych oraz edukacji ekologicznej. Przewodnicy pracujący na terenie KPN przykładają szczególną wagę do ostatniego z wymienionych aspektów. Szczególny nacisk kładą na aspekty związane z przyrodą nieożywioną. Rola objaśnień przewodnika jest w tym przypadku bardzo istotna, ponieważ bez nich turyści mogą nie być w stanie wyobrazić sobie oraz zrozumieć procesów geologicznych oraz morfologicznych, których efekty oglądają (Migoń 2012). Przywiązywanie szczególnego znaczenia do edukacji ekologicznej jest zgodne z uwagami E. Pereiry i R. Mykletuna (2012), którzy dobór i sposób przekazywania informacji uważają za szczególnie istotny dla satysfakcji turystów zainteresowanych przyrodą. Rokenes i in. (2015) stwierdzili jednak, że w przypadku prowadzenia grup w warunkach wymagających szczególnej troski o bezpieczeństwo i komfort klientów (np. turystyki narciarskiej), aspekt edukacyjny często nie jest w pełni eksploatowany. Zrealizowane badania dostarczyły zbyt mało przykładów tego typu wycieczek, aby potwierdzić tę tezę.

W ujęciu przestrzennym, trzy rodzaje kulturowych usług ekosystemowych uwzględnionych w badaniu cechuje silna synergia. Świadczy to o kompleksowości badanego zjawiska i jest zgodne z rezultatami innych badań (Roux i in. 2020, Kulczyk i in. 2021b).

Zastosowane metody pozwoliły odpowiedzieć na postawione pytania. W trakcie badania napotkano na pewne problemy. Proszeni o wskazanie miejsc związanych z aktywnym wypoczynkiem przewodnicy w różny sposób podeszli do udzielenia odpowiedzi. Uznając, że wszystkie szlaki na terenie parku służą temu właśnie celowi, niektórzy z badanych nie zaznaczyli żadnego specyficznego miejsca. Samo pojęcie aktywnego wypoczynku okazało się dla respondentów trudne do zrozumienia.

Niektórzy łączyli je ze zmęczeniem, co w górach wiąże się z długimi i/lub stromymi podejściami stanowiącymi wyzwanie. Dlatego wskazywano odcinki szlaków odznaczające się taką właśnie charakterystyką. Planując dalsze badania należy mieć na uwadze tę kwestię i ewentualnie doprecyzować stawiane pytania.

PODSUMOWANIE

Przeprowadzone badania potwierdzają, że praca przewodników górskich w znaczący sposób wpływa na przepływ kulturowych usług ekosystemowych w trakcie wycieczek z turystami. Proponowane trasy mają dość zunifikowany charakter, co wynika zarówno z zasad udostępniania parku narodowego, jak też z preferencji turystów oraz ich możliwości fizycznych i logistycznych, które silnie wpływają na pracę przewodników. Główną formą rekreacji jest w tym przypadku turystyka piesza, którą można uprawiać na terenie parku przez cały rok.

Podczas wycieczki z przewodnikiem możliwość aktywnej rekreacji, doświadczenia estetyczne oraz edukacja ekologiczna dostarczane są w formie kompleksowej, tak że jeden rodzaj interakcji z otoczeniem może dostarczać wiele usług kulturowych i wynikających z nich różnorodnych korzyści. Podobnie, wątki przyrodnicze ściśle przenikają się z kulturowymi, zachodzące interakcje dotyczą krajobrazu w pełnym jego zróżnicowaniu. Miejscami o największym znaczeniu dla dostawy wskazanych wyżej kulturowych usług ekosystemowych są Śnieżka, Kocioł Małego Stawu wraz ze schroniskiem „Samotnia” oraz Śnieżne Kotły.

Przewodnicy są świadomi, że w procesie interakcji między turystami a obszarem chronionym przypada im rola moderatorów. Przypisują szczególne znaczenie wszelkim aspektom edukacyjnym. W swojej pracy chętnie korzystają z różnych elementów zagospodarowania udostępnianych przez KPN. Dzięki szerokiej ofercie edukacyjnej mogą oni urozmaicić czas i treści przekazywane turystom oraz lepiej wyjaśnić omawiane w trakcie wycieczki problemy czy zagadnienia. Te działania są ważne zarówno dla dobrostanu turystów, jak i dla efektywnej ochrony przyrody.

Literatura

- Bachi L., Ribeiro S.C., Hermes J., Saadi A., 2020, Cultural Ecosystem Services (CES) in landscapes with a tourist vocation: Mapping and modeling the physical landscape components that bring benefits to people in a mountain tourist destination in southeastern Brazil, *Tourism Management*, 77, 104017.
- Chan K.M., Gould R.K., Pascual U., 2018, Editorial overview: relational values: what are they, and what's the fuss about?, *Current Opinion in Environmental Sustainability*, 35, A1–A7.
- Cheng X., Van Damme S., Li L., Uyttenhove P., 2019, Evaluation of cultural ecosystem services: A review of methods, *Ecosystem services*, 37, 100925.
- Cohen E., 1985, The tourist guide: The origins, structure and dynamics of a role, *Annals of Tourism Research*, 12(1), 5–29.
- Dąbrowski P., 2002, Rola przewodników górskich w edukacji środowiskowej, *Folia Turistica*, 13, 63–74.
- Fischer M., Rounsevell M., Torre-Marín Rando A., Mader A., Church A., Elbakidze M., Elias V., Hahn T., Harrison P.A., Hauck J., Martín-López B., Ring I., Sandström C., SousaPinto I., Visconti P., Zimmermann N.E., Christie M. (eds.), 2018, *Summary for policymakers of the regional assessment report on biodiversity and ecosystem services for Europe and Central Asia of the Intergovernmental Science-Policy Platform on Biodiversity and Ecosystem Services*, Secretariat of the Intergovernmental Science-Policy Platform on Biodiversity and Ecosystem Services, Bonn.
- Haines-Young R., Potschin M.B., 2018, *Common International Classification of Ecosystem Services (CICES) V5.1. Guidance on the Application of the Revised Structure*.
- Karkonoski Park Narodowy – <https://www.kpnmab.pl/> (dostęp 15.04.2023).

- Kosanic A., Petzold J., 2020, A systematic review of cultural ecosystem services and human wellbeing, *Ecosystem Services*, 45, 101168.
- Kulczyk S., Woźniak E., Derek M., 2018, Landscape, facilities and visitors: An integrated model of recreational ecosystem services, *Ecosystem Services*, 31, 491–501.
- Kulczyk S., Matczak P., Derek M., Gerlée A., Mączka K., 2021a, *Kulturowe usługi ekosystemowe – krytyczny przegląd literatury* [Raport] – https://uam-my.sharepoint.com/:b:/g/personal/stepniew_amu_edu_pl/EarrMb e9cjFPrvZG2VcbvFsB6bFRBznWJF9-ykxKZcNLjA?e=MeiElu (dostęp 15.04.2023).
- Kulczyk S., Matczak P., Derek M., Gerlée A., Mączka K., 2021b, *Rozpoznanie i ocena kulturowych wartości usług ekosystemowych w Polsce – zróżnicowanie potencjału i wykorzystania kulturowych usług ekosystemowych w gminie Węgorzewo* [Raport] – https://uam-my.sharepoint.com/personal/stepniew_amu_edu_pl/_layouts/15/onedrive.aspx?id=%2Fpersonal%2Fstepniew%5Famu%5Fedu%5Fpl%2FDocuments%2FECOSERV%2DPOL%20upowszechnianie%20wynik%20B3w%2FStudium%20przypadek%20B3w%2FWarto%20C5%9Bci%20kulturowe%2FRaport%20Epdf&parent=%2Fpersonal%2Fstepniew%5Famu%5Fedu%5Fpl%2FDocuments%2FECOSERV%2DPOL%20upowszechnianie%20wynik%20B3w%2FStudium%20przypadek%20B3w%2FWarto%20C5%9Bci%20kulturowe&ga=1 (dostęp 3.08.2023).
- Kulczyk S., Matczak P., Derek M., Gerlée A., Mączka K., 2023, Kulturowe wartości usług ekosystemowych, [w:] M. Stępniewska, A. Mizgajski (red.), *Usługi ekosystemowe w zarządzaniu układami przyrodniczymi*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, 197–216.
- Lewis-Beck M.S., Bryman A., Futing Liao T. (red.), 2003, *The SAGE Encyclopedia of Social Science Research Methods*, SAGE Publishing, DOI: 10.4135/9781412950589.
- Maptionnaire, 2022, *What is Maptionnaire* – <https://maptionnaire.com/> (dostęp: 1.09.2022).
- Migoń P., 2012, *Geoturystyka*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Millennium Ecosystem Assessment, 2005, *Ecosystems and Human well-being*, Island Press, Washington DC.
- Mattijssen T.J., Ganzevoort W., Van Den Born R.J., Arts B.J., Breman B.C., Buijs A.E., Knippenberg L.W., 2020, Relational values of nature: leverage points for nature policy in Europe, *Ecosystems and People*, 16(1), 402–410.
- Mould S.A., Fryirs K.A., Howitt R., 2020, The importance of relational values in river management: understanding enablers and barriers for effective participation, *Ecology and Society*, 25(2), 17.
- Muraca B., Himes A.J., 2018, Relational Values: The key to pluralistic valuation of ecosystem services, *Current Opinion in Environmental Sustainability*, 35, 1–7.
- Neuteleers S., Hugé J., 2021, Value pluralism in ecosystem services assessments: Closing the gap between academia and conservation practitioners, *Ecosystem Services*, 49, 101293.
- Pereira E., Mykletun R., 2012, Guides as contributors to sustainable tourism? A case study from the Amazon, *Scandinavian Journal of Hospitality and Tourism*, 12(1), 74–94.
- Raj A., Knapik R., 2014, *Karkonoski Park Narodowy*, Karkonoski Park Narodowy, Jelenia Góra.
- Rokenes A., Schumann S., Rose J., 2015, The art of guiding in nature-based adventure tourism—how guides can create client value and positive experiences on mountain bike and backcountry ski tours, *Scandinavian Journal of Hospitality and Tourism*, 15(sup1), 62–82.
- Roux D.J., Smith M.K.S., Smit I.P., Freitag S., Slabbert L., Mokhatla M.M., Hayes J., Mpapane N.P., 2020, Cultural ecosystem services as complex outcomes of people–nature interactions in protected areas, *Ecosystem Services*, 43, 101111.
- Stowarzyszenie Instruktorów i Trenerów Narciarstwa PZN, Szkolenie – <http://www.sitn.pl/szkolenie/> (dostęp: 14.11.2023).
- Walusiak A., 2014, *Przewodnik po ścieżce dydaktycznej „Śląska droga na Śnieżkę”*, Karkonoski Park Narodowy, Jelenia Góra.
- Weiler B., Black R., 2015, The changing face of the tour guide: One-way communicator to choreographer to co-creator of the tourist experience, *Tourism Recreation Research*, 40(3), 364–378.
- Zarządzenie Nr 34/2020 Dyrektora Karkonoskiego Parku Narodowego z dnia 14 sierpnia, 2020 roku w sprawie udostępniania Karkonoskiego Parku Narodowego do celów turystycznych, rekreacyjnych i sportowych – https://bip.kpnab.pl/public/get_file_contents.php?id=210171 (dostęp: 13.01.2024).